

Toni Negri in perspectief

► *Alex Callinicos*

Mocht er soms nog enige twijfel bestaan dat de antikapitalistische beweging een grote linkse herleving op wereldschaal meemaakt, dan is die door de demonstratie van 300.000 mensen tegen de G8-top te Genua van 21 juli 2001 weggenomen.¹ De overweldigende meerderheid van de demonstranten kwam uit Italië zelf en ze nam aan het protest deel ondanks het uiterst gewelddadig optreden van de politie. De jeugdigheid, het zelfvertrouwen en het militantisme van de demonstranten leverden het duidelijke bewijs dat Italiaans links na bijna een kwarteeuw van nederlagen en demoralisatie bezig is zich te vernieuwen.

Dit soort herlevingen is echter een ingewikkelde zaak. Het is al te gemakkelijk te denken dat Nieuw Links zich noodzakelijk op nieuwe ideeën zou moeten baseren. De retoriek van sommige nieuwe leidende figuren uit de antikapitalistische beweging vertolkt vaak deze gedachte. De nadruk die Naomi Klein bij voorbeeld legt op “de gedecentraliseerde niet-hiërarchische structuur van de beweging” met haar “quasi-netwerkstructuur”, is bedoeld om het nieuwsoortige van de hedendaagse beweging ten aanzien van de globalisering van het grootkapitaal te benadrukken.² Maar deze nieuwe strijd bevat zowel elementen van continuïteit als van discontinuïteit met het verleden. Bepaalde ideeën die onder verschillende voorwaarden zijn geformuleerd en die in het recente verleden waren gemarginaliseerd, kunnen opnieuw opduiken en in een nieuwe beweging een belangrijke invloed uitoefenen.

Het boek *Empire* is zo een geval. Geschreven door de Italiaanse marxistische filosoof Antonio Negri

en de Amerikaanse literatuurcriticus Michael Hardt heeft dit boek dat besluit met de oproep tot “de niet te onderdrukken lichtheid en vreugde van het communist zijn”, sinds zijn verschijnen in 2000 een nogal opmerkelijke media-aandacht gekregen. Voor een duister theoretisch boek dat gepubliceerd werd door Harvard University Press, is dat uitzonderlijk.³ Aan de vooravond van Genua verklaarde de *New York Times* dat *Empire* warempel “the Next Big Idea” was, terwijl *Time Magazine* dit boek als het “actuele, slimme boek van het moment”⁴ betitelde. In een profiel over Hardt schreef Ed Vulliamy in de *Observer*:

“Hoe vaak kan het gebeuren dat een boek van de planken verdwijnt zodat je er geen exemplaar meer van in New York kan vinden? Het exemplaar van de openbare bibliotheek is gereserveerd voor de nabije toekomst. De belofte van Amazon dat het boek ‘gewoonlijk binnen 24 uur wordt verzonden’, is nu belachelijk gemaakt. De uitgever heeft de oplage verkocht, hij heeft een herdruk aangekondigd en hij schakelt nu over op een paperback (...) Hardt met zijn mede-auteur (...) is de onbewuste wijze (en criticus) van een beweging geworden die door de demonstraties in Seattle, Praag en Göteborg omhoog kwam en hij heeft een boek geschreven over ... het thema dat ons bezighoudt en dat de krantenkoppen die we lezen domineert: de globalisering.”⁵

Zoals bekend is de Amerikaanse academie van nete radicalen gevoelig voor mode. Maar de ideeën van *Empire* krijgen nu een praktisch vervolg. Eén van de belangrijkste stromingen in de antikapitalistische beweging is het autonomisme. Dit laatste

heeft twee politieke hoofdkenmerken: (1) het verwerpen van de leninistische opvatting van de organisatie; en (2) het aanvaarden van substitutivistische actievormen waarin een politiek bewuste elite in naam van de massa optreedt. Het autonomisme is in feite een nogal heterogene politieke formatie. De bekendste versie ervan is die van het anarchistische *Black Bloc*, die in Genua door het uitlokken van een gewelddadige confrontatie met de staat de politie in de kaart speelde.

Aantrekkelijker is de Italiaanse autonomistische coalitie van *Ya Basta!*, die een compromisloze verwerping van het politieke establishment, inclusief van de linkse reformistische partijen, combineert met aan de ene kant het toepassen van fantasierijke vormen van geweldloze acties en aan de andere kant een soms succesvol meedoen aan gemeenteraadsverkiezingen. *Ya Basta!*, dat zelf optreedt als een koepel voor verschillende standpunten en eigen klemtonen legt, overlapt met de *tute bianche* die op de fameuze protesten van Praag op 26 september 2000 te zien waren. Deze laatsten staan bekend wegens hun witte overalls die ze in demonstraties dragen. Naomi Klein noemt de sociale centra die *Ya Basta!* voorzien van hun belangrijkste basisactiviteiten, "vensters die niet alleen uitzien op een andere levenswijze die losgekoppeld is van de staat, maar die ook uitzicht bieden op nieuwe engagementen".⁶ De uitspraken van de *tute bianchi* zijn doordrenkt van het taalgebruik van *Empire*. Zo zei hun bekendste leider Luca Casarini na afloop van Genua:

"We hebben het over *Empire* gehad, of beter nog over een imperiale logica in de beheersing van de wereld. Dat betekent de erosie van de nationale soevereiniteit. Niet het einde, maar wel een erosie en een herdefiniëring in een globaal imperiaal kader ervan. In Genua zagen we dit bezig met alle oorlogsscenario's die dit impliceren. Hoe we aan deze imperiale logica moeten weerstaan hebben we nog niet voorbereid."⁷

Dit bewijs voor de politieke invloed van het boek *Empire* moet niet als een verrassing komen. Toni Negri is immers de bekendste filosoof van het Italiaanse autonomisme. Hij is geboren in 1933 en zit nu een gevangenisstraf van 20 jaar in Italië uit wegens zijn vermeende deelname aan de gewapende terreurcampagnes van de Rode Brigades op het einde van de jaren zeventig. Zijn situatie is een aanduiding voor de specifieke historische context

waarin het autonomisme aanvankelijk vorm kreeg tijdens de diepe crisis van de Italiaanse samenleving in de jaren zeventig. Elke beoordeling van *Empire* veronderstelt daarom het begrijpen van die context en van de ontwikkeling in Negri's denken.

De Italiaanse aardbeving en de opkomst van het autonomisme

De grote opleving van de arbeidersstrijd die in de late jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig door West-Europa trok – de Portugese Revolutie was de belangrijke uitzondering – bereikte, haar hoogtepunt in Italië.⁸ De studentenrevolte van 1967-1968 en de explosieve stakingen in de "hete zomer" van 1969 markeerden het voorspel van een massale golf van arbeidersonrust die weer een bredere sociale radicalisering voedde, met bijvoorbeeld in 1974 de nederlaag van de regerende christendemocratische DC-oligarchie bij het referendum over de echtscheiding. Dit was het klimaat waarin in de late jaren zestig de opkomst van een substantiële uiterst linkse stroming kon ontstaan en waarvan drie belangrijkste organisaties *Avanguardia Operaia*, *Lotta Continua* en de PDUP (de Partij van Proletarische Eenheid) waren. Uiterst links oefende een significante invloed uit op de militantste delen van de arbeidersklasse. In het midden van de jaren zeventig kon uiterst links alleen al in Milaan 20 à 30 duizend mensen mobiliseren.

Op dat ogenblik was Italië evenwel in de greep van een ernstige economische, sociale en politieke crisis. In Washington en Bonn werd het land beschouwd als de zieke man van het Westerse kapitalisme. Het corrupte en autoritaire christendemocratische regime verkeerde duidelijk in een stadium van vergevorderd verval. Tijdens de regionale en lokale verkiezingen van juni 1975 won links 47 procent van de stemmen, terwijl de DC terugviel op 35 procent. Maar vijf jaar later had de Italiaanse arbeidersbeweging een reeks van vernietigende nederlagen geleden waarvan ze zich nu pas begint te herstellen.

Twee belangrijke factoren waren voor deze ramp verantwoordelijk.⁹ Ten eerste was er als belangrijkste oorzaak de Italiaanse Communistische Partij (PCI) die de DC te hulp kwam. Tobias Abse schrijft: "Wegens haar verzet tegen de opstandige werkers en studenten in 1967-1969 en haar dub-

belzinnige houding ten aanzien van het referendum over de echtscheiding in 1964, profiteerde de PCI als electorale kracht paradoxaal genoeg van beide".¹⁰ Parallel hiermee recupereerde de door de PCI gedomineerde vakbondsconfederatie CGIP veel van het basismilitantisme dat in de late jaren zestig was ontstaan en bij voorbeeld tot de oprichting van ondernemingsraden had geleid.¹¹ Het herstel van de controle door de PCI werd in het midden van de jaren zeventig bevorderd door de toenemende werkloosheid en door de in vergelijking met de Hete Herfst fragmentarischer en defensiever geworden strijd op de werkvloer.

In juni 1976 piekte de PCI bij de parlementsverkiezingen naar 34,4 procent van de stemmen. Maar PCI-leider Enrico Berlinguer antwoordde met het helpen uitkopen van het Italiaanse kapitalisme. Na de coup in Chili in 1973 had hij de DC een "historisch compromis" aangeboden. Hoewel de PCI wegens een Amerikaanse ingreep toen belet werd om aan de regering deel te nemen, verleende de Partij in 1976-1979 haar steun aan een reeks "regeringen van Nationale Solidariteit" geleid door de ultra-machiavellistische politicus van de DC en geallieerde van het Vaticaan Giulio Andreotti. De PCI gebruikte haar overwicht over de arbeidersbeweging om het verzet tegen het inleveringsprogramma van de regering te breken. Hierbij hielp ze het Italiaanse kapitalisme stabiliseren.

Een tweede factor was de zwakte van revolutionair links. De dominante versie van het marxisme van de Italiaanse uiterst linkerzijde in de jaren zestig was het maoïsme. De idee dat een guerrilla van boeren in China het kapitalisme had omvergeworpen, deed het geloof postvatten dat er een kortere weg naar de revolutie bestond die de lange en moeilijke opdracht om de steun van de meerderheid van de arbeidersklasse te winnen overbodig maakte. In dit klimaat van intense radicalisering op het einde van de jaren zestig leidde dat tot de vorming van fabriekscomités los van de vakbonden.

In het midden van de jaren zeventig zwenkten de drie belangrijkste uiterst linkse organisaties naar rechts. Ze verkeerden in de mening dat de verkiezingen van 1976 zouden leiden naar een linkse regering waaraan uiterst links kon deelnemen om een omvattend hervormingsprogramma uit te voeren. Het stemmen aantal van de DC steeg toen evenwel, revolutionair links kreeg slechts 1,5 procent van de stemmen, en de PCI vormde liever een

coalitie met rechts dan met de rest van links. Het resultaat was dat *Avanguardia*, *Lotta Continua* en de PDUP in een crisis geraakten. Dat leidde tot een verrassend snelle desintegratie van deze organisaties.¹²

Dat betekende echter niet het einde van de massastrijd. In het begin van 1977 ontwikkelde zich een nieuwe studentenbeweging en dat sloeg snel over op de werkloze jongeren die hierdoor hun invloed zagen groeien. Het begon toen in februari 1977 de studenten de universiteit van Rome bezetten. Paul Ginsborg schrijft hierover:

"Autonomia Operaia controleerde tot afkeer van de feministen de bezetting en beperkte aldus de vrijheid van meningsuiting. Op 19 februari kwam de leider van de CGIL Luciano Lama onder zware bescherming van de vakbond en van ordehandhavers van de PCI om de bezetters toe te spreken (...). Tijdens een tragische scène van wederzijds onbegrip werd Lama overstemd en gewelddadige botsingen braken uit tussen de autonomen en de ordediensten van de PCI. Veertien dagen later ont-aarde een demonstratie van zo een 60.000 jonge mensen in de hoofdstad in een vier uur durende guerrillastrijd met de politie. Schoten werden aan beide zijden afgevuurd en een deel van de demonstranten zong een macabere slogan ter ere van het P38-pistool, het geliefde wapen van de autonomen."¹³

De beweging verspreidde zich via een reeks van gewelddadige confrontaties met de ordediensten, waarbij twee jonge activisten, nl. Francesco Lorusso en Georgina Masi, door de carabinieri in respectievelijk Bologna en Rome werden dood geschoten.¹⁴ Zoals Abse het stelt:

"De oorspronkelijke studentenonrust in het begin van 1977 was een verwarde maar authentieke uitdrukking van de vervreemding en de wanhoop van grote massa's Italiaanse jongeren, een protest tegen het klimaat van economische crisis en politiek conformisme dat het regime van de Nationale Solidariteit markeerde. De initiële uitdrukking ervan anticipeerde op vele elementen van de latere Britse punkcultuur, nl. een neiging tot het welgekozen maar onschuldig bizarre dat de vorm aannam van een grillige identificatie met de "Indianen" (eerder de Amerikaanse dan die van het sub-continent)."¹⁵

Door vooral haar aantrekkelijke kwaliteiten en ook door de toorn die in 1977 de jonge mensen

in deze context van stijgende en hoge werkloosheid bezielde, was de beweging per definitie vatbaar voor conflicten met de georganiseerde arbeidersbeweging. Dit werd als gevolg van de politieke invloed van het autonomisme realiteit. *Autonomia Operaia*, dat voor het eerst in maart 1973 verscheen, was een intern heterogene formatie waarin de geschriften van Negri een bijzonder belangrijke invloed uitoefenden.¹⁶ Zijn intellectuele achtergrond was het *operaismo* (arbeiderisme), een aparte Italiaanse marxistische stroming waarvan de belangrijkste figuur Mario Tronti was. Dit marxisme focuste op het directe conflict tussen kapitaal en arbeid in het onmiddellijke productieproces. Tronti verkende de wisselwerking tussen kapitalistische en proletarische strategieën. Dus hij zag de keynesiaanse welvaartsstaat die zich in de Verenigde Staten onder de New Deal had ontwikkeld, als een antwoord op, en een poging tot, het integreren van de “massa-arbeider” die zich tijdens de Tweede Industriële Revolutie van de late negentiende en de vroege twintigste eeuw had ontwikkeld.¹⁷

Operaismo was gewoon één van een aantal marxistische theoretische stromingen die in de jaren zestig en zeventig de nadruk legde op wat men het kapitalistische arbeidsproces noemde. De Duitse school van de “logica van het kapitaal” is er een ander voorbeeld van. Deze pre-occupatie was zinvol in een tijd van intense industriële conflicten, waarbij sterke organisaties op de werkplek zowel de bazen als de vakbondsbestuurders uitdaagden. In 1974 kon Negri nog schrijven dat de fabriek de “bevoorrechte plaats is om zowel de arbeid te weigeren als om de aanval op de meerwaardevoet te openen”.¹⁸ Maar in de late jaren zeventig, toen het militantisme aan de basis in elkaar stortte als gevolg van de economische crisis en het historisch compromis, hield hij vast aan de theoretische categorieën van het *operaismo*, maar hij zou volgens Abse het wel omvormen “in virtueel het tegengestelde van het vroegere ideologische zelf”.¹⁹ Zijn belangrijkste theoretische omschakeling was het vervangen van het concept “massa-arbeider” door dat van “sociaal werker”.

Negri argumenteerde dat het proces van kapitalistische uitbuiting nu op een brede maatschappelijke schaal plaatsvond en dat bijgevolg sociaal en economisch gemarginaliseerde groepen, zoals studenten, werklozen en losse arbeidskrachten, als de belangrijkste groepen van het proletariaat moesten worden beschouwd. Inderdaad, met betrekking tot deze groepen verschenen de oude “massa-arbeiders” als een bevoorrechte arbeiders-aristocratie. Volgens de hierna volgende passage maakte het ontvangen van een loon de arbeider gewoonweg al tot een uitbuiters die op één lijn stond met het management.

“Sommige groepen van arbeiders, bepaalde secties van de arbeidersklasse blijven verbonden met de dimensie van het loon, met zijn mystificerende voorwaarden. Zij leven met andere woorden van inkomen als opbrengst. Dus zij stelen en onteigenen de meerwaarde van het proletariaat, ze nemen deel aan de afpersing van de sociale arbeid volgens dezelfde voorwaarden als het management. Deze posities – en de vakbondspraktijk bevordert ze – moeten, indien nodig, met geweld worden bestreden. Het zou niet de eerste keer zijn als een stoet van werklozen een grote fabriek binnengaat om de arrogantie van het gesalarieerde inkomen te kunnen vernietigen.”²⁰

Dit soort sofismen was meer dan theoretische nonsens: het verleende een ogenschijnlijk “marxistische” legitimatie aan de gewelddadige botsingen die tussen de autonomisten en de vakbonden ontstonden.²¹ De aansporing om de tewerkgestelde arbeiders aan te vallen was een onderdeel van een algemenere verering van het geweld. Negri schreef:

“Permanent geweld, in zoverre als het een positieve zinspel is op het communisme, is een wezenlijk element van de dynamiek van het communisme. Opheffen van het geweld kan het communisme enkel met handen en voeten gebonden overleveren aan het kapitaal. Geweld is een eerste, onmiddellijke en krachtige bevestiging van de noodzaak van het communisme. Het zal niet de

Dit soort sofismen was meer dan theoretische nonsens: het verleende een ogenschijnlijk “marxistische” legitimatie aan de gewelddadige botsingen die tussen de autonomisten en de vakbonden ontstonden.

oplossing verschaffen, maar het is er wel het grondbeginsel van.”²²

Intussen trokken anderen uit deze verering van het geweld de logische conclusie. De Rode Brigades (BR) werden in het begin van de jaren zeventig gevormd. Het was echter in het klimaat van geweld en wanhoop in 1977-1978 dat zij ook werden aangemoedigd om hun gewapende terreurdaden tegen de Italiaanse staat op te voeren. De spectaculairste actie van de BR was de ontvoering en de moord op de DC-leider en vroegere Eerste Minister Aldo Moro in de lente van 1978. De BR namen niet alleen de staatsfunctionarissen tot mikpunt, maar ook vakbondsbestuurders in wie ze collaborateurs van de staat zagen. Deze tactiek kreeg een zekere fictieve legitimering door de steun die de PCI verleende aan overheidsmaatregelen die de burgerlijke vrijheden beperkten. Het effect was dat heel uiterst links geïsoleerd raakte en dat een golf van harde repressie losbarstte die de BR vernietigde en vele anderen in de gevangenis deed belanden.

Door het verdeelde en verzwakte links en profiterend van de medeplichtigheid van de PCI gingen de werkgevers in het offensief. In oktober 1979 slaagde FIAT erin om 61 militanten van haar Mirafiori-fabriek in Turijn te ontslaan op beschuldiging van betrokkenheid bij gewelddadigheden. In september 1980 werd het plan aangekondigd om 14.000 arbeiders in de meest militante afdelingen te ontslaan. Zelfs de leiding van de PCI erkende dat deze aanval haar samen met de rest van de arbeidersbeweging zou verzwakken. Berlinguer ging naar de fabriekspoorten en verklaarde een bedrijfsbezetting te steunen. Hij had zijn doel bereikt. Door de verdeeldheid onder de Turijnse arbeidersbevolking uit te buiten kon FIAT een verpletterende overwinning boeken. In totaal werden 23.000 arbeiders, onder wie vele militanten, ontslagen. Een vergelijking makend tussen dit conflict en de grote Britse mijnwerkersstaking van 1984-1985 schrijft Absbe: “De werkelijke doelstelling van FIAT was om de machtsverhoudingen in de fabriek te veranderen en om zich de controle over de arbeidskracht en het productieproces te verzekeren, iets wat men in 1969 was kwijt gespeeld”.²³ Dit succes bereidde de heropleving van het Itali-

aanse kapitalisme in de jaren negentig voor. Daarvan zou de opkomst van Silvio Berlusconi het grootste symbool worden.

Negri herschrijft Marx en Foucault

Negri, één van de slachtoffers van deze nederlaag, werd in Padua op 7 april 1979 op valse beschuldiging dat hij de ontvoering van Moro door de Rode Brigades had gemanipuleerd, aangehouden. Hij werd zonder vonnis vier jaar lang opgesloten. Hij werd pas in 1983 bevrijd nadat hij voor de libertaire Radicale Partij in het parlement was gekozen. Daarna vluchtte hij naar Frankrijk. Zijn gevangenisstraf werd bij verstek in 1984 uitgesproken.²⁴ Hetzelfde jaar verscheen *Marx beyond Marx*, wellicht Negri's belangrijkste boek in Engelse vertaling. Gebaseerd op seminars die Negri in 1978 op uitnodiging van Louis Althusser aan de École Normale Supérieure in Parijs had gegeven, was dit boek geschreven precies op het moment van de rampzalige nederlaag van Italiaans links.

De redacteur van de Engelse uitgave van *Marx beyond Marx* noemde het “één van de meest cruciale documenten in het Europees marxisme sinds (...), welnu, dat ooit is geschreven”.²⁵ Deze enthousiaste

beschrijving geeft tenminste de ambities van het boek goed weer. Wat Negri effectief nastreefde, was het marxisme van een omvattende theorie van drijvende krachten van de historische verandering verengen tot een loutere theorie van de macht. Hij deed dit op grond van een lezing van de *Grundrisse* – de tekst die Marx in 1857-1858 schreef en die de eerste is van een serie dikke manuscripten en die tien jaar later zou uitmonden in het eerste deel van *Das Kapital*.

Negri beschouwt echter *Das Kapital* als een bedorven werk “dat diende om de kritiek te reduceren tot een economische theorie, om de subjectiviteit in objectiviteit te vernietigen, om de subversieve capaciteit van het proletariaat te onderwerpen aan de herschikkende en repressieve intelligentie van de kapitalistische macht.” “Subjectiviteit” is hier het trefwoord. Voor Negri is de geschiedenis “herleid tot collectieve machtsverhoudingen”, de botsing tussen twee rivaliserende klassensubjectiviteiten – kapitaal en arbeid. En: “De *Grundrisse* stre-

*Wat Negri effectief nastreefde,
was het marxisme van een
omvattende theorie van
drijvende krachten van de
historische verandering
verengen tot een loutere
theorie van de macht.*

ven naar een theorie van de subjectiviteit van de arbeidersklasse tegen de winstgevende theorie van de kapitalistische subjectiviteit.”²⁶

Negri is zeker niet de eerste commentator die de verschillen tussen de *Grundrisse* en *Das Kapital* heeft opgemerkt. Sommigen hebben echter ten aanzien van het eerste werk precies een omgekeerde lezing gegeven door te stellen dat de *Grundrisse* een overdreven “objectivistische” versie van het marxisme hebben gegeven waarin het kapitaal behandeld wordt als een autonome, zichzelf reproducerende eenheid.²⁷ De beste commentatoren hebben de *Grundrisse* als een soort laboratorium voor de economische concepten van Marx behandeld en Marx zou die dan in zijn latere geschriften verder hebben uitgewerkt en herzien.²⁸ Negri is niet onbekend met deze interpretaties, maar hij verwerpt ze op een zeer ruiterlijke wijze. Aldus rekent hij af met hetgeen hij erkent als het “pionierswerk” van de Oekraïense trotskist Roman Rosdolsky over de *Grundrisse*, door te stellen dat het beperkt is door “de ideologie van communistisch links in het interbellum: aan de ene kant is er een extreem objectivisme, aan de andere kant is er de noodzaak om dat objectivisme te funderen door de marxistische orthodoxie te recupereren.”²⁹

Negri's lezing van Marx betekent in feite een systematisch herschrijven van sommige van zijn belangrijkste stellingen. Drie voorbeelden kunnen hier volstaan:

(1) *De tendentiële daling van de meerwaardevoet*. Deze theorie is natuurlijk gebaseerd op Marx' theorie van de kapitalistische crisis. Maar Negri, die trouw blijft aan zijn “arbeideristisch” verleden, herleidt de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze tot het onmiddellijke conflict tussen kapitaal en arbeid. Dus stelt hij dat de “tendentiële daling van de meerwaardevoet overeenstemt met de revolve van de levende arbeid tegen de macht van de winst.” Negri is er zich perfect van bewust dat Marx zelf in het derde deel van *Das Kapital* de tendentiële daling van de meerwaardevoet ziet als een gevolg van de concurrentie die tijdens de accumulatie van het kapitaal ontstaat, die de kapitalisten dan aanspoort om nog meer in productiemiddelen dan in arbeidskracht te investeren en wat dan weer (omdat arbeidskracht de bron is van meerwaarde) tot een verdere daling van de winstvoet moet leiden. Maar dan stelt Negri dat als men

in deze termen conceptualiseert, “de hele verhouding naar een economistisch niveau zal worden getild en oneigenlijk zal worden geobjectiveerd.”³⁰

(2) *De loontheorie*. Elke theorie die de crisis verklaart uit het onmiddellijk conflict tussen kapitaal en arbeid, is geneigd aan de lonen een groot belang te hechten. Dit was het geval voor bij voorbeeld de zogenaamde looninflatie- of de winstafroamingstheorieën die de eerste belangrijke naoorlogse crisis van de jaren zeventig wilden verklaren. Zij wierpen de schuld op de goed georganiseerde arbeiders die profiteerden van de volledige tewerkstelling om de lonen te verhogen waardoor de winstvoet daalde.³¹ Een implicatie van dit soort verklaringen is dat men de lonen als een autonome factor moet beschouwen. In overeenstemming hiermee stelt Negri dat “het loon wel degelijk in het eerste deel van *Das Kapital* verschijnt en dat daarin een aantal thema's die uitdrukkelijk in de *Grundrisse* zijn vermeld, als een ‘onafhankelijke variabele’ werden opgenomen. Deze wetten zijn af te leiden van de verdichting tot een subject dat in opstand tegen de arbeid komt, hetgeen vervat is in de kapitalistische ontwikkeling.”³²

Dit is een verbazingwekkende passage. Wat Marx in werkelijkheid in *Das Kapital*, deel 1, zegt, is precies hiervan het tegengestelde: “Om het wiskundig voor te stellen: de accumulatiegrootte is de onafhankelijke variabele, de loongrootte is de afhankelijke variabele, niet omgekeerd.”³³ Lonen zijn de afhankelijke variabelen in relatie tot de accumulatie van het kapitaal omdat de kapitalisten door hun controle over de investeringsquote ook het werkloosheidspercentage bepalen. Indien ze geconfronteerd worden met militante arbeiders, dan kunnen zij de balans van de klassenverhoudingen in hun voordeel doen doorslaan door een investeringsstaking af te kondigen en daardoor de werkloosheid te laten stijgen. Arbeiders geconfronteerd met werkloosheid, worden onder druk gezet om lagere lonen en om in het algemeen een stijgende uitbuitingsgraad te aanvaarden. Dat is precies wat in Italië (en ook in Groot-Brittannië, die andere zwakke schakel van het Europese kapitalisme) vanaf het midden van de jaren zeventig is gebeurd.

(3) *Arbeid als een absoluut subject*. Negri's flagrant verkeerde lezing van de loontheorie van Marx is symptomatisch voor een andere ernstige conceptuele uitglider. Hoewel hij het kapitalisme opvat

als gedefinieerd door de antagonistische verhoudingen tussen arbeid en kapitaal, toch geeft hij het primaat in deze verhouding aan "arbeid als subjectiviteit, als een bron van, als een potentieel voor het scheppen van rijkdom."³⁴ Eens te meer is dit in tegenspraak met de visie van Marx zelf, meer specifiek met de aanval in zijn "Kritiek op het Programma van Gotha" op de idee dat arbeid de bron is van alle rijkdom: "Arbeid is niet de bron van alle rijkdom. De natuur is even zo goed de bron van gebruikswaarden (en daaruit bestaat toch wel de feitelijke rijkdom!) als de arbeid, die zelf maar de uitdrukking van een natuurlijke kracht, van de menselijke arbeid, is."³⁵

Negri's transformatie van de arbeid in een soort absoluut subject komt terug in zijn crisistheorie. Hij stelt dat "de wet van de dalende winstvoet afgeleid is van het feit dat noodzakelijke arbeid een rigide hoeveelheid vormt". Wanneer de kapitalisten het aandeel van de noodzakelijke arbeid (noodzakelijk voor het reproduceren van de arbeidskracht) in de arbeidsdag pogen te verminderen en daarbij de uitbuitingsgraad opdrijven, dan ontmoeten zij "een kracht die steeds minder geneigd is om zich te onderwerpen, steeds minder beschikbaar is om zich te laten samendrukken". Dit versterkte verzet betekent "de autonomie van de arbeidersklasse ten aanzien van de ontwikkeling van het kapitaal".³⁶

Nu is Marx niet God. Zijn theorieën zijn niet heilig en daarom is het geen misdaad ze te herzien. De interessante vragen betreffen de richting van Negri's herzieningen en of ze ons wel of niet toestaan ons doelmatiger met de hedendaagse wereld bezig te houden. Negri tracht echter het marxisme tot een machtstheorie om te vormen. Dus beweert hij dat de "kapitalistische verhouding een onmiddellijke machtsverhouding is". Hij hecht speciaal aandacht aan het feit dat de *Grundrisse* beginnen met een lange discussie over het geld: hier schakelt Marx "van kritiek van het geld over op kritiek van de macht".³⁷

Beter is te stellen dat Marx door op het geld te focussen zich direct bemoeit met het kapitaal als vorm van macht. De ontwikkeling van het geld onder het kapitalisme dat zijn hoogtepunt bereikt in het kredietsysteem (wat men vandaag de financiële markten noemt), verschijnt in een sterk gevormde en antagonistische vorm in de socialisatie van de productie. Door in de *Grundrisse* te beginnen met het geld, werkt Marx met "een tendentieel schema van sociaal kapitaal". Hij is dus in staat om te anticiperen op de komende ontwikkeling van

het kapitalisme als een "vorm van productie die in toenemende mate socialer wordt, waarin de moderne functie van de waarde wordt omgevormd tot een bevelsfunctie van overheersing en van ingrijpen in de sociale fracties van de noodzakelijke arbeid en van de accumulatie. De staat is hier de "synthese van de civil society".³⁸

Volgens Negri anticipeert Marx in de *Grundrisse* dus op de komst van de keynesiaanse welvaartsstaat:

"Marx wijst er in de *Grundrisse* veelal te vaak op dat het noemen van de staat slechts een andere manier is om het kapitaal aan te duiden. De ontwikkeling van de productiewijze laat ons de staat erkennen als de enige manier om het kapitaal te benoemen: een gesocialiseerd kapitaal; een kapitaal waarvan de accumulatie gebeurt in termen van macht; een transformatie van de theorie van het commando; het ontstaan van een circuit en de ontwikkeling van de staat van de multinationals".³⁹

Hier komt Negri weer uit bij de klassieke preoccupatie van het *operaismo*, nl. bij de strategieën die de "collectieve kapitalisten" in toenemende mate nastreven om de "massa-arbeiders" aan de Fordistische lopende band in het gareel te houden en te domineren. Maar Negri geeft nu een radicaal andere draai aan deze analyse door de "massa-arbeider" te vervangen door de "sociale arbeider":

"De kapitalistische supersessie van de waardevorm, wat Marx het proces van de reële subsumptie noemt, ontwricht de productieverhoudingen als geheel. Ze transformeert de uitbuiting in een algemene sociale relatie. De gevangenis is gelijk aan de fabriek (...). In werkelijkheid schakelt de werking van de reële subsumptie het [klassen]antagonisme niet uit, maar verplaatst het veeleer naar het sociale niveau. De klassenstrijd verdwijnt niet, maar wordt veeleer getransformeerd in alle bewegingen van het dagelijks leven. Het dagelijks leven van een proletariër staat in zijn geheel tegenover de overheersing van het kapitaal."⁴⁰

De klassenstrijd is daarom overal en dat is ook het proletariaat. Wat mensen ook in hun leven meemaken, de overheersing van het kapitaal is een deel van de arbeidersklasse. De logica van de klassenstrijd in het productieproces zelf impliceert het "weigeren van werk" – arbeiders rebelleren tegen de loondienst zelf. Dit is op een impliciete

wijze communistisch omdat het communisme niets anders is dan “de afschaffing van het werk”. Door zichzelf in het productieproces te plaatsen veroveren ze de ruimte die ze zelf controleren. Ze worden, zoals Negri het stelt, “zelfvaloriserend”, ze verbreken de relatie tussen loon en arbeid enerzijds en de realisatie van hun behoeften anderzijds. De confrontatie tussen werkweigering en “sociaal kapitaal” wordt steeds meer gereduceerd tot een machtsrelatie: “eens het kapitaal en de globale arbeidskracht geheel sociale klassen zijn geworden – elk onafhankelijk en in staat tot zelfvaloriserende activiteiten – dan kan de Waardewet enkel de macht (*potenza*) en het geweld in die relatie vertegenwoordigen. Het is de synthese van de machtsrelaties.”⁴¹

De groeiende gewelddadigheid van de confrontatie vindt overal plaats: “De strijd tegen de kapitalistische organisatie van de productie, de arbeidsmarkt, de arbeidsdag, de herstructurering van het arbeidsvermogen, van het gezinsleven, enz., enz., dit alles raakt de mensen, de gemeenschap, de keuze van leefstijlen. Van- daag een communist zijn betekent *leven als een communist*.”⁴² Paradoxaal genoeg schakelt hij hier van een vorm van marxisme dat ooit geobsedeerd was door de strijd op de werkplek, nu over naar het tegenovergestelde, namelijk naar het aansluiten bij de postmarxistische obsessie van de veelheid van machtsrelaties en sociale bewegingen.

Negri verbindt inderdaad zijn versie van het marxisme met het poststructuralisme als hij verklaart: “De theorie van de meerwaarde breekt het [klassen]antagonisme af tot een microfysica van de macht.”⁴³ Het was Michel Foucault die in een aantal sleutelteksten in het midden van de jaren zeventig een kritiek van het marxisme ontwikkelde die gebaseerd was op de idee dat overheersing bestaat uit een pluraliteit van machtsrelaties die niet door middel van een omvattende sociale transformatie kunnen worden opgeheven (dit zou, zoals in stalinistisch Rusland, slechts tot een nieuw onderdrukkend apparaat leiden) en die

men enkel op een gedecentraliseerde en lokale basis het hoofd kan bieden.⁴⁴ Wat Negri hier doet, is Foucaults theorie van de desintegratie van de sociale totaliteit in een veelheid van micropraktijken overnemen en roepen dat dit is wat Marx ten slotte zelf in de *Grundrisse* doet.

Deze verwijzingen naar Foucault zijn tekenend voor de mate waarin Negri het historisch materialisme transformeert tot een theorie van de macht en de subjectiviteit. Deze theorie stond hem toe de alsmaar rampzaliger verlopende klassenstrijd in Italië op het einde van de jaren zeventig met serene onverschilligheid gade te slaan. Dit schreef hij in 1977:

“De machtsbalans is omgeslagen (...) de arbeidersklasse met haar sabotage is de sterke macht – en bovenal de enige bron van rationaliteit en waarde. Van nu af aan wordt het onmogelijk, zelfs in theorie, om deze paradox die door de strijd is geschapen, te vergeten: hoe meer de vorm van overheersing zich perfectioneer- t, des te leger wordt ze; hoe meer de arbeidersklasse

verzet biedt, des te meer is ze vol van rationaliteit en waarde (...). We staan er, we zijn niet te verslaan, en we zijn in de meerderheid.”⁴⁵

Zo men wil kan men dit uitdagend optimisme schitterend vinden. Maar indien de marxistische theorie politieke leiding en verantwoordelijk leiderschap moet leveren, dan moet zij accuraat streven naar het in kaart brengen van de verhoudingen in de klassenstrijd. Ongeveer op dat ogenblik was Tony Cliff bezig met zijn analyse van de veranderingen in de machtsbalans tussen de sociale krachten in Groot-Brittannië ten voordele van het kapitaal.⁴⁶ Cliffs analyse van de situatie bleek veel accurater dan die van Negri. Ook in Italië kwam Negri's weigering om de feiten onder ogen te willen zien in de autonomistische beweging onder scherpe kritiek te liggen. Zie hier bij voorbeeld Sergio Bologna:

Paradoxaal genoeg schakelt hij hier van een vorm van marxisme dat ooit geobsedeerd was door de strijd op de werkplek, nu over naar het tegenovergestelde, namelijk naar het aansluiten bij de postmarxistische obsessie van de veelheid van machtsrelaties en sociale bewegingen.

“Er zijn vele kleine (of grote) veldslagen geweest. Sindsdien is de politieke samenstelling van de klasse in de fabrieken substantieel veranderd, en zeker niet in de richting die door Negri werd aangegeven... Tenslotte vond er een herstel van de reformistische hegemonie over de fabrieken plaats, een beetje brutaal en meedogenloos was in haar inspanningen om de overgebleven arbeidersklasse te versnipperen en uit de fabriek te verdrijven.”⁴⁷

Bologna beschuldigde Negri ervan “een afwijkende sociale figuur uit te vinden waaraan het bevrijdingsproces van de uitbuiting kan worden toegeschreven”, ten einde eenvoudigweg aan het proces van de nederlaag van de Italiaanse arbeidersklasse te kunnen ontsnappen. Deze verkeerde beoordelingen waren inderdaad symptomen van een dieper liggende theoretische zwakte. Negri is een bewonderaar van de vroegmoderne filosoof Spinoza. Hij schreef, toen hij voor het eerst op het einde van de jaren zeventig in de gevangenis zat, over hem een prachtig boek: *The Savage Anomaly*. Spinoza stond zeer kritisch tegenover verklaringen die de gebeurtenissen beschouwen als het resultaat van een wilsbeschikking, waarbij het om het even is of dit de wilsbeschikking van God of van mensen is. Deze manier van handelen was, zoals Spinoza zegde, “de vlucht nemen naar (...) het heiligdom van de onwetendheid”.⁴⁸ Precies deze kritiek kan op Negri’s herschrijven van Marx worden toegepast. De geschiedenis herleiden tot een botsing van rivaliserende klassenwillen – de “collectieve kapitalist” versus de “sociale arbeider” – is uiteindelijk niets verklaren. De aard en de ontwikkeling van de strijd kan men enkel correct begrijpen als de objectieve context ervan is gereconstrueerd.

Marx integreert derhalve zijn verhaal van de klassenstrijd – zowel binnen het onmiddellijke productieproces als meer in het algemeen in de maatschappij – in een theorie van de kapitalistische productiewijze als totaliteit. De botsingen tussen rivaliserende klassen zijn enkel te begrijpen tegen de achtergrond van bredere tendensen in de productiewijze. Negri kent de kapitalisten geen andere motivatie toe dan een abstracte aandrang om te domineren. Marx conceptualiseert de bourgeoisie daarentegen als een intern verdeelde klasse die gevangen zit in een onderlinge concurrentiestrijd. Dit is de sfeer van hetgeen Marx in de *Grundrisse* (hoewel Negri die passages niet wil kennen) de “vele kapitalen” noemt. De tendentieel dalende winstvoet is niet enkel een product van het con-

flict tussen arbeid en kapitaal in het directe productieproces, maar ook van de concurrentiestrijd die de kapitalisten opjaagt om te investeren in arbeidbesparende machines.⁴⁹

Negri’s voluntaristische crisistheorie was blijkbaar in de jaren zeventig aantrekkelijk toen de eerste grote naoorlogse economische crisis zich tegen een achtergrond van toenemende arbeidersonrust ontwikkelde. Zelfs toen verschaftte deze theorie echter een totaal inadequate verklaring voor de crisis die een algemene daling van de winstvoet te zien gaf ongeacht het niveau van de strijd in de desbetreffende maatschappij. West-Duitsland en de Verenigde Staten waren er evenzeer slachtoffer van als Italië of Groot-Britannië, ook al was het niveau van de klassenstrijd er in de eerste twee landen veel lager dan in de twee laatste.⁵⁰ In elk geval kan Negri’s theorie niet de huidige mondiale recessie verklaren die nu op een moment is gekomen dat de strijdbaarheid van de arbeidersklasse verhoudingsgewijs nog altijd gering is.

Marx spreekt daarbij duidelijk uit dat zolang er kapitalistische productieverhoudingen zijn, de kapitalisten toch de bovenhand houden. Zij kunnen, zoals zij dat in de late jaren zeventig en in de jaren tachtig deden, hun controle over de productiemiddelen gebruiken om de arbeiders te verzwakken door fabrieken te sluiten en mensen te ontslaan. Daarom is het niet voldoende in de productie te rebelleren. De arbeiders hebben nood aan een algemene politieke beweging die de macht in de maatschappij als geheel kan grijpen en die het kapitaal kan onteigenen.

We moeten ons niet schuldig doen voelen wegens de beschuldiging van “objectivisme” die Negri voortdurend rondstrooit. Marxisme veronderstelt een dialectiek van objectiviteit en subjectiviteit, niet het herleiden van de ene term tot een andere, of dit nu het herleiden van het subject tot het object is, zoals in het Althusseriaanse begrip van de geschiedenis als “een proces zonder subject” gebeurt, of het herleiden van object tot subject, zoals dat in Negri’s voluntaristisch herschrijven van het marxisme gebeurt.⁵¹

Van constituerende macht naar Empire

Marx beyond Marx vertegenwoordigt een doodlopend spoor in Negri’s denken, daar dit boek de leidende principes van een politieke beweging probeert te verwoorden die teruggaan tot de verpletterende nederlaag op het einde van de jaren

zeventig. In zijn geschriften van de jaren tachtig en negentig die in *Empire* uitmonden, trachtte Negri de thema's uit *Marx beyond Marx* verder te ontwikkelen. Veel van deze teksten zijn gewijd aan de geschiedenis van het moderne politieke denken en daardoor zijn ze op zichzelf ook waardevol. Maar zij dienen tevens om Negri's systeem opnieuw op te bouwen. In een kort overzicht als dit kunnen we hiervan slechts enkele belangrijke punten onder de aandacht brengen.

Reeds in *Marx beyond Marx* had Negri de nadruk gelegd op wat hij "het principe van de constitutie" noemt. Met dat laatste bedoelt hij de capaciteit om creatief te strijden voor het produceren van een kwalitatief nieuwe structuur die zelf weer de inzet van een nieuwe strijd kan worden en tot een verdere transformatie leiden.⁵² In zijn latere geschriften werkte Negri deze idee omstandig uit. Hij schetst de ontwikkeling van de idee van een "constituerende macht", die als collectieve capaciteit aan de grondslag ligt van de specifieke constitutionele vormen, die de sociale en politieke structuren vanaf het begin van het humanisme en de Renaissance gevormd en herschapen hebben, en die zich via het vroege moderne politieke denken (cruciaal zijn hier Machiavelli en Spinoza) uitstrekken tot en met de revoluties waarvan Marx het hoogtepunt is. Van belang zijn hier de twee soorten macht: *potenza* versus *potere* (in het Frans *puissance* versus *pouvoir*). Zij staan gelijk aan de creatieve macht van de massa's (hetgeen Negri steeds vaker "multitude" noemt) tegenover de heerschappij van het kapitaal.⁵³

Negri geeft ons wel een erg abstracte opvatting van de constituerende macht. Het is "een creatieve macht [*puissance*] van het zijn, met andere woorden van de concrete figuren, van de waarden, van de instellingen en de ordening van het werkelijke. Constituerende macht [*pouvoir*] vormt de maatschappij door het sociale en het politieke te identificeren, door beide te verenigen in een ontologische sprong." Volgens Negri ziet Marx de constituerende macht van het kapitaal aan het werk in de manier waarop die op gewelddadige wijze in het tijdperk van de primitieve accumulatie een nieuwe maatschappijvorm schiep, maar hij voelt zich ook aangetrokken tot de creatieve capaciteiten van de *multitude*. Negri schrijft:

"Coöperatie is in feite de levende en productieve hartslag van de *multitude*. (...) Samenwerking is

innovatie en rijkdom. De basis van het creatieve surplus definieert dus de uitdrukking van de *multitudo*. Het is op de abstractie, op de vervreemding en op de productieve onteigening van de *multitudo* dat het gezeg is gevestigd."⁵⁴

De samenwerkende arbeid die het kapitaal zich toeëigent en uitbuit, is bij Marx uiteraard die van de arbeidersklasse. Door de thema's van Marx in een meer abstract filosofisch vocabularium te herformuleren, slaagt Negri erin om hieruit voordeel te behalen (bij voorbeeld door de idee dat het kapitaal parasiteert op de creatieve krachten van anderen), hoewel hij elke heldere klassenanalyse uit de weg gaat. Dezelfde neiging die we al in Negri's geschriften uit de jaren zeventig hebben aangetroffen om de subjectiviteit van de massa's te verabsoluteren, is ook hier weer aanwezig: "Elke praktijk van de constituerende macht verzaakt, vanaf het begin tot het einde, vanaf haar ontstaan tot in haar crisis, de spanning van de *multitudo* die zichzelf tot het absolute subject van de processen van haar macht [*puissance*] probeert te maken."⁵⁵

Negri overstijgt echter het subjectivisme van zijn vroegere geschriften als hij zich de vraag stelt hoe men "een subject dat overeenstemt met de absolute gang van zaken" kan identificeren. Het antwoord, zo denkt hij, moet men zoeken in de geschriften van de "tweede Foucault", in het bijzonder in diens *History of Sexuality*: "De mens, zoals Foucault die beschrijft, verschijnt als een totaliteit van verzet waarvan een capaciteit van absolute bevrijding uitgaat, voorbij elk finalisme dat niet de uitdrukking van het leven zelf of van zijn reproductie is. Het is het leven dat zichzelf in de mens bevrijdt, dat zichzelf verzet tegen alles wat het belemmert en opsluit."⁵⁶

Als de *multitude* ernaar streeft om het absolute subject van de geschiedenis te worden, dan is dat een uitdrukking van het Leven. Negri wil dus zijn subjectivisme in een vorm van vitalisme gieten. Zijn vitalisme is een metafysische theorie die de fysieke en sociale wereld in zijn geheel als uitdrukking van een onderliggende levenskracht ziet. Negri heeft hier minder ontleend aan Foucault, die nogal ontwijkend zo niet warrig doet als hij met de filosofische implicaties van zijn machtstheorie wordt geconfronteerd, dan aan die andere sleutelfiguur van het Frans poststructuralisme, namelijk Gilles Deleuze.⁵⁷ In het bijzonder

in *Mille plateaux*, het tweede deel van zijn theoretisch hoofdwerk *Capitalisme et schizophrénie*, dat hij samen met Félix Guattari schreef, vat hij het verlangen op als een uitdrukking van het Leven dat, hoewel begrensd door en gelaagd binnen historisch specifieke machtsconstellaties, voortdurend dat laatste ondergraaft en overvleugelt.

Deleuze belijdt openlijk zijn schuld aan de Franse vitalistische filosoof Henri Bergson uit het begin van de vorige eeuw. Zijn filosofie is echter een "materieel vitalisme" waarin hij "een leven eigen aan de materie" poneert, – een leven dat in de materie vloeibaar wordt en stroomt. De materie heeft inderdaad dezelfde structuur als het verlangen dat voortdurend de grenzen van de gelaagde machts hiërarchieën overstroomt. Daarom ook behandelt Deleuze de nomade als model voor alle verzet tegen de macht. De staat streeft naar "territorialisering" om het verlangen binnen de machtsconstellaties te houden en binnen een specifiek territorium vast te leggen. De nomade streeft echter naar "deterritorialisering", want hij wil de grenzen overschrijden en hij zou graag willen ontsnappen aan deze stratificaties. "De eerste aanranding van de nomade bestaat in feite erin dat hij een gladde ruimte [*espace lisse*] bezet houdt en bezit". Ook de moderne kapitalistische wereld-economie wordt gekarakteriseerd door eenzelfde tendens naar deterritorialisatie. "De wereld wordt weer een gladde ruimte (zee, lucht, atmosfeer)." ⁵⁸

Die "gladde ruimte" is die van het *Empire*. Hardt en Negri erkennen expliciet hun verplichtingen aan *Mille plateaux*. ⁵⁹ Negri steunt zich in het algemeen op Deleuzes vitalisme om zijn marxisme van een filosofische onderbouwing te voorzien. Hieraan ontbrak het hem voorheen. Daarvoor betaalt hij echter een hoge tol, omdat Deleuze enkel een sterke vorm van metafysica biedt. Negri's latere geschriften onthullen daarom datgene wat Daniel Bensaïd "een vreemd mysticisme zonder transcendentie" heeft genoemd. ⁶⁰ Geen enkel van Negri's recente werken is dan ook onthullender dan *Empire*. *Empire* is op zich een fijn boek, goed geschreven, vol van lyrische passages en interessante inzichten. Maar *Empire* is tevens een erg zwak boek.

Door de omvang en de complexiteit van *Empire* kan ik hier enkel ingaan op de hoofdthema's. Drie thema's vallen vooral op.

Ten eerste aanvaarden Hardt en Negri soms de visie van de ultraglobalisten, nl. dat door de economische globalisering de natiestaat tot een louter instrument van het mondiale kapitaal is gereduceerd. Zo schrijven zij over de multinationale ondernemingen.

"... dat die op directe wijze de territoria en de bewoners structureren en articuleren. Zij hebben de neiging om van de natiestaten loutere instrumenten te maken voor het registreren van de stromen van waren en geld en de bevolking die ze in beweging zetten. De transnationale onderneming verdeelt aldus op directe manier de arbeidskrachten over de uiteenlopende markten, kent hulpmiddelen toe en organiseert de verschillende sectoren van de wereldproductie hiërarchisch. Het complexe apparaat dat investeringen selecteert en financiële en monetaire manoeuvres dirigeert, bepaalt de nieuwe geografie van de wereldmarkten, dus ook in realiteit de nieuwe biopolitieke structurering van de wereld." ⁶¹

De neergang van de natiestaat betekent echter nog niet het verdwijnen van de politieke macht. Een nieuwe vorm van politieke soevereiniteit die Hardt en Negri het *Empire* noemen, duikt nu op:

"In tegenstelling tot het imperialisme vestigt het *Empire* geen territoriaal machtscentrum en vertrouwt het niet op vastgelegde grenzen of barrières. Het is een gedecentraliseerd en gedeterritorialiseerd bestuursapparaat dat de gehele mondiale ruimte geleidelijk in zijn open, expanderende machten in zich sluit. Het *Empire* bestuurt hybride identiteiten, flexibele hiërarchieën en verzorgt een pluriforme uitwisseling door het regelen van commandonetwerken. De verschillende nationale kleuren van de imperialistische wereldkaart zijn samengevloeid en hebben zich vermengd in een imperiale, mondiale regenboog." ⁶²

Het taalgebruik van Hardt en Negri ("hybriditeit", "pluraliteit", "flexibiliteit", etc.) is hier grotendeels dat van de postmodernisten voor wie deze terminologie dient om de idee over te brengen dat we voorbij het kapitalisme met zijn sterke polarisatie tussen uitbuiters en uitgebuitenen zijn beland. De metafoer van het netwerk wordt in bredere kring gebruikt om min of meer apologetische verhalen over het hedendaagse kapitalisme op te hangen en dient om de idee van een ontbreken van hiërarchie en van machtsconcentraties op te roepen. ⁶³ Hardt en Negri geven er echter

hier door hun kritisch taalgebruik een andere draai aan. Zo beweren ze dat een nieuwe fase van kapitalistische overheersing is aangebroken die niet meer werkt ondanks, maar juist via de hybriditeit en het multiculturalisme die beide vaak als kenmerken van de hedendaagse liberale samenlevingen bejubeld worden. "Het einde van de dialectiek van de moderniteit heeft niet geresulteerd in het einde van de dialectiek van de uitbuiting. Vandaag is bijna de hele mensheid tot op zekere hoogte opgenomen in of ongeschikt gemaakt aan de netwerken van de kapitalistische uitbuiting."⁶⁴

Hardt en Negri ontleenen aan Foucault de term "biopolitiek" om naar de vormen van overheersing te verwijzen die van binnen uit werken om individuen in subjecten te veranderen en om hen te voorzien van geschikte motieven. "Macht wordt nu uitgeoefend door machines die het menselijk brein (in communicatiesystemen, informatienetwerken, enz.) en het lichaam (in welzijnssystemen, gecontroleerde activiteiten, enz.) direct leiden naar een staat van autonome vervreemding van de zin van het leven en van het verlangen naar creativiteit."⁶⁵ Vanuit dit perspectief gezien is het TV-programma *Big Brother* gevaarlijker dan het boek van George Orwell, omdat het ons doet geloven dat we stereotypische en gemanipuleerde vormen van gedrag aangename activiteiten vinden die we uit vrije wil beoefenen.

Toch zijn oude concepten en modellen noodzakelijk om de aard van het hedendaagse kapitalisme te begrijpen. Het toenemende gebruik van machtsmiddelen om de nationale soevereiniteit te doen wijken in naam van universele waarden zoals de mensenrechten, is symptomatisch voor de opkomst, of beter voor de terugkeer van de imperiale soevereiniteit. Zoals de oude Grieken en Romeinen al wisten kent het *Empire* geen grenzen. Het is niet de eigendom van een enkele staat, zelfs niet van de Verenigde Staten. In de Golfoorlog intervieneerden de Verenigde Staten "niet omwille van eigen nationale motieven, maar in naam van mondiale rechten". Het nieuwe driedelige transnationale machtsbolwerk stemt overeen met het beeld van het Romeinse Imperium met zijn monarchie, aristocratie en democratie, zoals dat door de Griekse historicus Polybius al is geschetst. Aan de

top van de "monarchie" staan de USA, de G-7 en andere internationale instellingen zoals de NAVO, het IMF en de Wereld Bank. Dan komt een elite van "aristocratische" actoren, zoals transnationale bedrijven en natiestaten. Tenslotte zijn er nog de "democratische" organen die het volk vertegenwoordigen, zoals de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, de NGO's, enz.⁶⁶

Ten tweede. Hoe situeren Hardt en Negri deze Heath-Robinson-structuur historisch gezien? Zij "blijven bij hun mening dat de vorming van het *Empire* een stap voorwaarts is om elk heimwee naar de voorafgaande machtsstructuren in de kiem te smoren en elke politieke strategie te verwijderen die een terugkeer naar de oude orde impliceert, zoals de pogingen de natiestaat te laten herleven om hem tegen het mondiale kapitaal te beschermen. Hoewel zij dit standpunt in verband brengen met Marx die de nadruk legde op de historisch vooruitstrevende aard van het kapitalisme

zelf, is hier toch meer aan de hand. "De multitude riep het *Empire* in leven." De (alweer in navolging van Foucault) door Hardt en Negri genoemde "disciplinaire maatschappij" die door de *New Deal* werd geschapen en waarin het kapitaal en de staat de maatschappij als geheel reguleerden, geraakte op het einde van de jaren zestig in crisis "als gevolg van het samenkomen en de accumulatie van proletarische en antikapitalistische aanvallen op het internationale kapitalistische systeem."⁶⁷

Empire vertrekt van een verbeterde versie van de voluntaristische crisistheorie die Negri in de jaren zeventig had ontworpen: "De macht van het proletariaat legt aan het kapitaal grenzen op en bepaalt niet alleen de crisis, maar dicteert ook de voorwaarden en de aard van de verandering. Het proletariaat ontdekt in feite de maatschappelijke en productieve vormen die het kapitaal in de toekomst zal moeten aanvaarden." De Amerikaanse arbeidersklasse speelt binnen het *Empire* een voortrekkersrol en "verschijnt nu, in termen van een verschuivend paradigma in de internationale kapitalistische gezagsverhoudingen (...) als de subjectieve vorm die het compleetste de verlangens en behoeften van de internationale of multi-nationale arbeiders uitdrukt."⁶⁸

Toch zijn oude concepten en modellen noodzakelijk om de aard van het hedendaagse kapitalisme te begrijpen.

Deze algemene stelling bezit de oude klemtonen van het *operismo*. Dertig jaar vóór *Empire* verscheen, stelde Tronti reeds dat het kapitaal zich bewust wordt van zijn eigen belangen dankzij de initiatieven van de arbeidersklasse en dat “de Europese arbeiders als voorbeeld voor het behartigen van hun behoeften, voor een manier van overwinnen of het neerslaan van hun tegenstanders, het meest geavanceerde actiemodel hebben, dat door de Amerikaanse arbeidersklasse al in de jaren dertig werd aangenomen.”⁶⁹ Maar het keynesiaanse welvaartskapitalisme dat Tronti als een schepping van de arbeidersmacht in het tijdperk van de *New Deal* beschouwt, is volgens Hardt en Negri door de revoltes van de arbeidersklasse in de jaren zestig en zeventig vernietigd en het heeft daardoor de weg voor het *Empire* voorbereid.

Ten derde. Welke voorwaarden bepalen de arbeidersklasse in deze nieuwe fase van de kapitalistische ontwikkeling? Hardt en Negri ontkennen dat het gedaan zou zijn met uitbuiting en onderdrukking. De disciplinaire maatschappij is vervangen door de “controlemaatschappij”. In plaats van in instellingen zoals scholen en fabrieken te worden gedisciplineerd, komen de individuen nu onder sterke maatschappelijke druk om zichzelf te disciplineren. Terzelfder tijd hebben nieuwe informatietechnologieën de arbeid “immaterieel” gemaakt. De arbeidersklasse moet men daarom in de vage terminologie begrijpen die Negri reeds in de jaren zeventig ontwikkelde. “We begrijpen het proletariaat als een brede klasse die iedereen omvat wiens arbeid direct of indirect wordt uitgebuit en die wordt onderworpen aan de kapitalistische normen van productie en reproductie.”⁷⁰

Empire handhaaft dus de theoretische categorieën van Negri's versie van het marxisme, zelfs al is hun inhoud veranderd. De sociale arbeider die Negri bij voorbeeld in de jaren zeventig opvatte als het resultaat van hetgeen hij nu “de disciplinaire maatschappij” (het staatsingrijpen dat zo karakteristiek is voor het keynesiaanse welvaartskapitalisme) noemt, is een product van het nieuwe “informatiekapitalisme” geworden. “In de fase van het arbeidersmilitantisme dat momenteel samenvalt met de postfordistische informatiesystemen in de productie, duikt de figuur van de maatschappelijke arbeider op.”⁷¹ Doch Hardt en Negri verkiezen in het algemeen om gebruik te maken van het spinozistisch concept van de *multitude* als zij de contradicties in het *Empire* ontleden.

Als het kapitaal echt mondaal is, ontmoet het (zoals Rosa Luxemburg al voorspelde) zijn grenzen. Onder het *Empire* “worden de krachten van de arbeid door de krachten van de wetenschap, de communicatie en de taal doordrongen” en “het leven is dat wat alle productie doordringt en domineert”. Sociale activiteit als dusdanig is nu de bron van het economisch surplus. “De uitbuiting is de onteigening van de samenwerking en de opheffing van de betekenissen van de taalkundige productie”. Het *Empire* is een parasietachtige sociale formatie, een vorm van corruptie die elke positieve realiteit mist vergeleken met “de fundamentele productiviteit van het zijn” dat in de *multitude* wordt uitgedrukt.⁷²

Eens te meer zien we Negri de marxistische concepten in een lossere, meer metafoerachtige terminologie herinterpreteren, wat hem toestaat om ze in de metafysica van Deleuze te integreren. Hardt en Negri pogen het negatieve en parasitaire karakter van het *Empire* aldus te omschrijven: “Wanneer de actie van het *Empire* effectief is, dan is dat niet te danken aan zijn eigen kracht, maar aan het feit dat het een reactie is op het verzet van de massa's tegen de imperiale macht. Men zou kunnen zeggen dat verzet hier feitelijk voorafgaat aan macht.” Ze erkennen dat deze thesis van “het verzet dat voorafgaat aan macht” op directe wijze afgeleid is van Deleuze, voor wie verzet een gevolg is van de “fundamentele productiviteit” van het Leven.⁷³ *Empire* is dus zowel toegepaste poststructuralistische filosofie als concrete historische analyse.

De grenzen van *Empire*

Men kan heel wat te berde brengen tegen een dergelijk complex en suggestief boek als *Empire*. Ik concentreer me daarom op wat mij de drie centrale zwakheden ervan zijn.⁷⁴ De analyse van het hedendaagse kapitalisme is vaag en zelfs misleidend. Hardt en Negri plaatsen zich in de marxistische traditie van de imperialismetheorieën. Ze bouwen voort op de stelling van Luxemburg dat het kapitalisme een niet-kapitalistische periferie nodig heeft die de waren koopt welke de arbeiders niet kunnen consumeren.⁷⁵ Maar behalve dat het *Empire* deze periferie opheft door de hele wereld onder de heerschappij van het kapitaal te brengen, zeggen de auteurs weinig over de crisistendenzen die, behalve de hier boven geciteerde filosofische algemeenheden die een weergave van deze tendensen moeten zijn, toch zo specifiek zijn voor deze fase in de kapitalistische ontwikkeling.

Negri zou ongetwijfeld het grote debat dat onder de marxistische economen is aangestoken door Robert Brenners interpretatie van de geschiedenis van het naoorlogse kapitalisme, als "objectivistisch" afwimpelen. *Empire* biedt echter zeer weinig aangrijpingspunten voor wie geïnteresseerd is in de mechanismen van de kapitalistische crisis zoals die vandaag nog altijd werken.⁷⁶

Ook is *Empire* op een belangrijk punt ronduit misleidend. Hardt en Negri ontkennen dat het inter-imperialistisch conflict nog langer een betekenisvol kenmerk van het hedendaagse kapitalisme is. "Wat vroeger tot conflict en rivaliteit tussen verschillende imperialistische machten leidde, is nu in een belangrijk opzicht vervangen door de idee van een enkele macht die alle andere machten bepaalt, die ze in een eenheidsstructuur plaatst en die ze onderbrengt onder één algemeen rechtsconcept dat beslist postkoloniaal en postimperialistisch is." In de plaats van het imperialisme met zijn rivaliserende machtscentra, hebben we nu een onpersoonlijk, gedecentraliseerd netwerk van macht, wat Deleuzes *espace lisse* noemt. "In de gladde ruimte van het *Empire* heeft de macht geen plaats meer – die is tegelijkertijd overal en nergens. Het *Empire* is een *ou-topia*, of een werkelijke niet-plaats."⁷⁷

In wat Ludwig Wittgenstein hier een metafysische wolk zou noemen vindt men ook een kleine kern van waarheid. Hardt en Negri hebben immers de neiging het *Empire* te definiëren als een vorm van soevereiniteit.⁷⁸ Het probleem met de soevereiniteit is de *legitimering* van de machtsuitoefening in morele en legale termen. Soevereiniteit is dus een ideologisch fenomeen, ook al heeft dat, zoals alle instanties van de ideologie, reële effecten. Er heeft zich ongetwijfeld een verschuiving in ideologische termen voorgedaan. De idee van het humanitair ingrijpen bevestigt daarom dat het toegegaan is om de rechten van andere staten te schenden, echter niet op grond van het nationale belang, maar voor de verdediging van de mensenrechten en de behoeften der onderdanen. Zo suggereert de ontwikkeling van hetgeen we "vormen van *global governance*" (zoals de G7, de NAVO, de EU en de WTO) noemen, dat de soevereiniteit

hybride is geworden, waardoor acties van staten veelal niet meer worden gelegitimeerd door hun nationale grondwettelijke procedures, maar veel eerder door het gezag van een bepaalde internationale instelling.⁷⁹

Deze ideologische verschuiving beïnvloedt evenwel niet de huidige verdeling van de geopolitieke macht. De bestaande internationale instellingen weerspiegelen niet zo maar de hiërarchische aard van de wereldmacht. Zij worden door de conflicten tussen de leidende Westerse kapitalistische machten bepaald, hier speciaal dan die tussen de Verenigde Staten, Japan en de EU (deze laatste is zelf verre van een homogeen geheel). Verweven met deze in eerste instantie economische en politieke vormen van concurrentie is het zich ontwikkelende geopolitieke conflict tussen de Verenigde Staten, China en Rusland. Deze diepe tegenstellingen tussen de rivaliserende kapitalistische machtscentra niet erkennen is de aard van de hedendaagse wereld gruwelijk miskennen.⁸⁰

Dit als komt gevaarlijk in de nabijheid van het opdienen van een apogetische kijk op de wereld. Deze strekking is inderdaad de tweede grote zwakte van *Empire*. Het concept van het *Empire* als een "gladde ruimte", als een gedecentraliseerd netwerk waarin de macht "overal en nergens is", is niet zo ver verwijderd van hetgeen theoretici als Anthony Giddens van de Derde Weg zien als zou de "politieke globalisering" de economische globalisering vergezellen waardoor de wereldmarkt aan de democratische normen van "global governance" wordt onderworpen. Hardt en Negri staan kritisch ten aanzien van deze idee, maar sommige van hun formuleringen lenen zich voor andere politieke doeleinden. Aldus publiceerde Mark Leonard, die een botte ideoloog van Tony Blair is, een enthousiast interview met Negri waarin hij de laatste looft omdat hij beweert dat de globalisering een kans biedt aan "een linkse politiek die eerder begaan is met de vrijheid en de levenskwaliteit, dan met het eisen van meer gelijkheid tussen de groepen". Dit zweemt eerder naar Blair dan naar Toni Negri.⁸¹

Deze diepe tegenstellingen

tussen de rivaliserende

kapitalistische machtscentra

niet erkennen is de aard van

de hedendaagse wereld

gruwelijk miskennen.

Negri kan niet verantwoordelijk worden gesteld voor de verdraaiingen die anderen aan zijn woorden geven, maar hij kan wel worden gekritiseerd voor hetgeen hij zelf aan Leonard vertelde. "De grote verandering is de onmogelijkheid van een oorlog tussen beschaafde landen. Maar dit is niet iets dat de industriëlen hebben verwezenlijkt. Dit komt door de emancipatie van de arbeidersklasse die niet langer meer bereid was om naar de oorlog te trekken."⁸² Een oorlog is zeer onwaarschijnlijk binnen het Westerse kapitalistische blok omwille van redenen die te gecompliceerd zijn om hier uit te leggen. Maar de crisis met een spionagevliegtuig in de Zuid-Chinese Zee waardoor in april 2001 China tegenover de Verenigde Staten stond, is symptomatisch voor de militaire opbouw en de oplopende geopolitieke spanningen in Oost-Azië die mogelijk tot een gewapende confrontatie kunnen leiden. Twee Amerikaanse veiligheidsspecialisten schreven recentelijk over de spanningen tussen de Verenigde Staten en China over Taiwan: "Misschien nergens anders in de wereld lijkt de toestand ogenschijnlijk zo onhandelbaar en is het uitzicht op een grote oorlog waarbij de Verenigde Staten betrokken kan worden, zo reëel."⁸³ Dit zou wel eens de door Negri toegestane oorlog van "beschaafde landen" (men mag aannemen dat Negri's terminologie inderdaad ironisch bedoeld is) tegen elkaar kunnen zijn. Buiten de ontwikkelde kapitalistische wereld lijken oorlogen niet de neiging te hebben te verdwijnen. De oorlog in de Democratische Republiek Congo alleen al kostte sinds 1998 naar schatting 2,5 miljoen mensenlevens.⁸⁴

Hardt en Negri zijn zich zonder twijfel bewust van dit schrikbarende lijden. Hun punt is echter dat de vooruitgang die heeft plaatsgevonden, een overwinning van de "multitude" is. Niemand kan ontkennen dat het kapitalisme in de jaren zeventig en tachtig een belangrijke verandering heeft ondergaan, waarvan de belangrijkste dimensie de grote mondiale integratie van het kapitaal is. Maar is het wel helemaal correct om deze veranderingen dan ook als een verovering door de "multitude" te zien? Dit doen is uit de geschiedenis de reële nederlagen verwijderen die de reorganisatie van het kapitalisme mogelijk maakten, zoals de catastrofes bij Fiat in 1979-1980, de grote mijnwerkersstaking van 1984-1985 in Groot-Britannië en alle andere conflicten waarbij het kapitaal erin slaagde om de bestaande organisatievormen van de arbeidersklasse te breken, militanten te ontslaan en zijn heerschappij over betwiste domeinen opnieuw te vestigen.

Hiernaar verwijzen betekent geen ontkenning van hetgeen Hardt en Negri zien als "de globalisering, die, in zoverre die werkt als een reële deterritorialisering van de voorheen bestaande uitbuitings- en controlestructuren, werkelijk een voorwaarde voor de bevrijding van de multitude is."⁸⁵ Het eenvoudig marxistisch ABC luidt dat het kapitalisme in zijn huidige vorm de context is waarin de strijd van de arbeidersklasse zich ontwikkelt. We mogen echter niet vergeten dat de processen waardoor het kapitalisme zichzelf hervormt, ook leiden tot ernstige nederlagen voor de arbeidersklasse. Het weglaten van deze nederlagen is Negri evenwel goed uitgekomen, omdat hij hierdoor een confrontatie met zijn eigen gebrekkige theorie en politiek van het einde van de jaren zeventig kon ontvluchten. Doch een echt marxisme kan een dergelijke selectieve visie niet tolereren.

De belangrijkste reden voor het bestuderen van de voorbije strijdervaringen is dat dit ons kan helpen om de hedendaagse strategie nader te bepalen. De derde grote zwakte van *Empire* is echter dat het de lezers geen strategisch advies verschaft. Het boek besluit met het stellen van drie eisen voor een "politiek programma voor de mondiale multitude": "mondiaal burgerschap", "een sociaal loon en een gegarandeerd inkomen voor iedereen" en "het recht op toe-eigening".⁸⁶ Men kan discussiëren over de verdiensten van deze eisen. De eerste en de derde zijn zoals ze hier zijn geformuleerd, erg vaag, terwijl de tweede een gemeenplaats in de hedendaagse links-liberale politiek is. Veel serieuzer is echter het ontbreken van elke discussie over de manier waarop een beweging die dit programma kan uitvoeren, zich kan ontwikkelen.

Dit strategisch vacuüm in *Empire* is geen ordinair detailfoutje, maar is te verklaren uit de uitgangspunten van Hardt en Negri. In een nogal bizarre passage stellen zij dat "de radicaalste en krachtigste gevechten van de laatste jaren van de twintigste eeuw" de gebeurtenissen op het Plein van de Hemelse Vrede in 1989, de eerste intifada, het oproer in 1992 in Los Angeles, Chiapas, de stakingen in 1995 in Frankrijk en die in 1996-1997 in Zuid-Korea waren. Ze delen echter niet de "erkenning van een gemeenschappelijke vijand" of van "een gemeenschappelijk strijdtal".⁸⁷ Wat er ook van die andere strubbelingen zij, zowel de rebellie van de zapatisten als van de Franse beweging in november-december 1995 beschrijven over vormen van een gemeenschappelijke politieke taal die in beide gevallen telkens in het neoli-

beralisme de vijand zag. Hierdoor vormden ze mede het antikapitalistisch bewustzijn dat in Seattle pas zichtbaar werd.

Hardt en Negri (die *Empire* volledig vóór Seattle schreven) troosten zich met de volgende bespiegelingen:

“Misschien is de onmogelijke communicatie van gevechten, het gebrek aan goed gestructureerde communicatiekanalen, in feite eerder een kracht dan een zwakte – een kracht omdat alle bewegingen onmiddellijk in zichzelf subversief zijn en niet wachten op een of andere soort externe hulp of uitbreiding om hun doelmatigheid te garanderen. (...) De vorming van het Empire en de globalisering van de economische en culturele betrekkingen betekenen dat het virtuele centrum van het Empire vanaf elk punt kan worden aangevallen. De tactische overwegingen van de oude revolutionaire school zijn dus volledig onbruikbaar geworden. De enig bruikbare strategie voor de strijd is die van een constituerende tegenmacht die vanuit het inwendige van het Empire voortkomt.”⁸⁸

Elders heeft Negri Lenins oude gezegde omgekeerd door te stellen dat “de zwakste schakel van het kapitalisme zijn sterkste schakel is.”⁸⁹ Indien dit nu letterlijk het geval is en indien het hedendaagse kapitalisme een onschuldige homogene “gladde ruimte” is waarin de macht op uniforme wijze verdeeld is, dan zou de idee van een strategie inderdaad ophouden met toepasbaar te zijn. Maar dat is volledig onjuist. Verschillende delen van de wereld zijn van wisselend belang voor het kapitaal. Zolang de natuurlijke rijkdom van sub-Sahara-Afrika door geoorloofde of ongeoorloofde middelen wordt ontgonnen, zullen brede delen van het continent overgelaten worden aan de willekeur van de Vier Ruiters van de Apocalyps. Het kleine deel van de aarde waar de grote massa van de productieve rijkdom van het kapitalisme geconcentreerd is (nog altijd vooral Noord-Amerika, West-Europa, Japan en enkele Aziatische en Latijns-Amerikaanse uitlopers), is uiteraard iets anders. Wat Trotski ooit de “ongelijke en gecombineerde ontwikkeling” noemde, is nog altijd in het hedendaagse kapitalisme aanwezig. Dit scheidt grote concentraties van rijkdom en macht op

bepaalde plekken in het systeem. Deze ongelijkmatigheid vereist een strategische analyse en een debat om zowel de zwakke punten van de vijand als onze sterkte te ontdekken.

Strategisch is ook noodzakelijk om een antwoord te geven op Lenins formulering over de “scherpe bochten in de geschiedenis” en over de plotselinge crisis die onverwachte kansen voor de revolutionaire beweging biedt, echter op voorwaarde dat men die kansen ziet. Negri's kijk op de geschiedenis is vreemd genoeg abstract. De multitude botst eeuwig en altijd met het kapitaal ongeacht de specifieke voorwaarden, de accumulatie van contradicties, de subtiele verschuivingen in de machtsverhoudingen die de grote politieke teksten in de marxistische traditie zo meesterlijk weten te schetsen. Wat we hier missen is hetgeen Daniel Bensaïd de “strategische rede” noemt:

“De kunst van te beslissen wat het juiste moment is en welke alternatieven hoop geven, is een strategische kunst van het mogelijke. Niet de droom van een abstracte mogelijkheid, waarin alles mogelijk is dat niet onmogelijk is, maar wel de kunst van een mogelijkheid die bepaald wordt door een concrete situatie. Elke situatie is uniek, het ogenblik van de beslissing staat altijd in verhouding met deze situatie en is aangepast aan het te bereiken doel.”⁹⁰

Dit soort strategische analyses is onlosmakelijk verbonden met de poging om de krachten van de verandering te identificeren. Hier hebben Hardt en Negri ons weinig nuttigs mede te delen. Het is misschien vanuit hun standpunt gezien een van de voordelen van het concept van de multitude dat het de verdrukten en de uitgebuitenen identificeert als een anonieme, amorfte massa zonder een bepaalde sociale plaatsbepaling te verstrekken. Daarom bejubelen ze de immigranten en vluchtelingen en proclameren ze de “desertie, de exodus en het nomadisme” als een democratische kracht. “Een spook waart door de wereld, het is het spook van de migratie.” Door de nationale grenzen over te steken en alle vastgelegde identiteiten te vermengen vormt de multitude een nieuwe “stad op aarde” die in tegenstelling staat tot de corrupte imperiale stad.⁹¹

*“Een spook waart door
de wereld, het is het spook van
de migratie.”*

De migratie is ongetwijfeld een sociale en politieke realiteit van grote hedendaagse betekenis. Dit oprakelen is echter nauwelijks nieuw in de hedendaagse links-liberale academische wereld, waar in het voorbije decennium of al langer multiculturalisme, hybriditeit en nomadisme godheden zijn geweest die onverdrotten door professorale pseudo-radicalen als Gayatri Spivak en Homi Bhabha (die allebei door Hardt en Negri met instemming worden geciteerd⁹²) zijn vereerd. Dit is niet het enige punt waardoor *Empire* het risico loopt om de postmodernistische orthodoxie een nieuwe levensadem in te blazen op een moment dat het postmodernisme al tekenen van seniliteit vertoont.

Behalve de algemene mislukking om het strategieprobleem ernstig te behandelen, lijkt Negri tekenen van terugval in zijn oude fouten te vertonen. Hij schrijft:

“Deze verandering van paradigma van de kapitalistische macht toeschrijven aan de bewegingen van de arbeidersklasse en van het proletariaat is bevestigen dat de mensen dichter bij hun bevrijding van de kapitalistische productiewijze zijn gekomen. En het is ook een afstand nemen van diegenen die krokodillentranen plengen over het einde van de corporatistische overeenkomsten van het nationale socialisme en het syndicalisme, plus van diegenen die de schoonheid van het verleden bewenen uit nostalgie voor een sociaal-reformisme dat doordrenkt is van zowel de wrok over de uitgebuitenen als van de nijd die vaak onder de Utopie smeult.”⁹³

Omwille van deze passage uitgedaagd, beschreef Negri de vakbonden als “koelakken” (de rijke boeren die Stalin probeerde te “liquideren” door zijn gedwongen collectivisatie van de landbouw op het einde van de jaren twintig) en werd hij nostalgisch ten aanzien van 1977 toen werkloze jongeren met fabrieksarbeiders vochten.⁹⁴ Zijn vijandschap voor de georganiseerde arbeidersklasse lijkt dus tijdens de voorbije twee decennia als in gelatine te zijn bewaard gebleven.

Negri schreef in 1981: “Het proletarische geheugen is slechts de herinnering aan een voorbije vervreemding. (...) De communistische transitie is het ontbreken van een herinnering.”⁹⁵ Men kan zien waarom hij dit, ondanks zijn onbetwistbaar talent als historicus van het politieke denken, moest zeggen: elke poging om zijn eigen verleden

kritisch te onderzoeken moet immers onthullen dat hij (en het autonomisme in het algemeen) in de jaren zeventig met Italiaans links is mislukt. Zijn weigering om zich met zijn verleden te confronteren is niet zo zeer een teken van individueel moreel falen, maar wel een symptoom van de inherente beperkingen van Negri's versie van het marxisme.

Het autonomisme is, zoals ik al probeerde aan te duiden in het begin van dit artikel, een levende politieke kracht gebleven. Er bestaan, godzijdank, geen hedendaagse versies van de Rode Brigades. Maar de idee van de exemplarische actie van de kant van de massa's blijft invloedrijk in de cultus van het straatgeweld van het *Black Bloc* of de meer vredelievende tactiek van de *tute bianche's*. Deze acties functioneren als een substituut voor de massamobilisatie. In analyses als die van Hardt en Negri is de arbeidersklasse, die door de transformaties van de voorbije jaren een nieuwe gedaante heeft gekregen en die nog wel degelijk een echte macht vormt, ofwel opgelost in de amorfe multitude ofwel ontmaskerd als een geprivilegieerde arbeidersaristocratie. De activisten handelen in naam van de multitude en trachten de arbeidersaristocratie te ontlopen of de confrontatie ermee aan te gaan.

Genua toonde zeer duidelijk de grenzen van de autonomistische politiek aan. Op vrijdag 20 juli 2001 werden de *tute bianche's* aangevallen door grote politieconcentraties en belet om de Rode Zone (het zwaar versterkte district van de oude stad waar de G8 samenkwam) te bereiken. Hun leider Luca Casarini beschreef wat er gebeurde:

“We werden in koelen bloede aangevallen, hoewel onze mars helemaal vreedzaam was. Ze vielen ons eerst aan met traangas en dan met gepantserde voertuigen die alle vluchtwegen afsloten. Op vrijdagnamiddag brak de hel los en de mensen waren bang om te sterven (...) toen de aanvallen met de tanks begonnen. Toen we de eerste schoten hoorden, reageerden we door ons achter de vuilniscontainers te verstoppen en door stenen te werpen.”⁹⁶

De speciale training en de lichaambeschermers van de *tute bianche* waren niet opgewassen tegen de gewapende macht van de Italiaanse staat. Duizenden demonstranten, secties van revolutionair links inbegrepen die zich bij de mars van de *tute bianche* hadden aangesloten, zagen zich tot passieve toeschouwers rond het slagveld veroordeeld. Vóór

Genua hadden de *tute bianche* de voorbijgestreefdeheid van traditioneel links aangekondigd:

“Tenslotte maakt het zapatisme schoonschip van de twintigste eeuw. Dit is een onomkeerbare en niet te onderhandelen breuk met de beeldspraak van de Europese linkse beweging. Dit overtreft elke klassieke oppositie in de politieke traditie van de twintigste eeuw: reformisme versus revolutie, voorhoede versus beweging, intellectuelen versus arbeiders, de greep naar de macht versus exodus, geweld versus geweldloosheid.”⁹⁷

Na afloop van Genua echter waarschuwde een nederiger geworden Casarini tegen de herleving van het terrorisme uit de jaren zeventig. “Daar ben ik werkelijk bang voor. Er zijn individuen en kleine groepen die zich zouden kunnen laten verleiden om zich om te vormen tot een gewapende voorhoede (...) Dit is de afgrond die de volgende maanden voor ons open kan gaan indien we nu niet van richting veranderen.”⁹⁸ Casarini gaf toe dat de ervaring van de *tute bianche* “niet adequaat is om aan de imperiale logica die voor ons ligt, te kunnen weerstaan”. Hij bepleitte een koerswending van de “burgerlijke ongehoorzaamheid” in de richting van de “sociale ongehoorzaamheid”.⁹⁹ Indien dit een wending in de richting van de arbeidersbeweging impliceert, dan zal dat een stap voorwaarts zijn. Genua toonde de waarheid van het klassieke marxisme goed aan die door de *tute bianche* zo roemloos werd afgewezen: alleen de massamobilisatie van de georganiseerde arbeidersklasse kan de geconcentreerde macht van de kapitalistische staat weerstaan. Door hun eigen confrontaties met de staat te romantiseren hebben de autonomen de werkelijke taak van de revolutionaire politiek ontvlucht: de politieke verovering van de meerderheid van de arbeidersklasse.

Toni Negri is nog altijd de sleutelfiguur van het autonomisme. We zijn hem als slachtoffer van de Italiaanse staat solidariteit verschuldigd. We kunnen ook zijn koppigheid als revolutionair intellectueel tijdens de voorbije vier decennia respecteren. Maar het feit blijft overeind dat de invloed van zijn ideeën een hinderpaal vormt voor de ontwikkeling van een succesvolle beweging tegen het mondiale kapitaal waarvan hij de structuren in Empire in kaart heeft trachten te brengen.

(vertaling: André Mommen)

noten

1. Dit artikel ontstond als gevolg van een lezing over *Marxisme 2001* in juli 2001. Ik dank Chris Bambery, Sebastian Budgen en Chris Harman voor hun hulp bij het vinden van gegevens hiervoor.
2. Bij voorbeeld N. Klein, 'Reclaiming the Commons', in *New Left Review*, (II) 9 (2001), blz.86.
3. M. Hardt en A. Negri, *Empire*, Cambridge MA: Harvard University Press, 2000, blz. 413. [Voor de vertaling van de citaten werd deels, mits enige aanpassingen, gebruik gemaakt van de Nederlandse vertaling van Joke Traats, uitgave Van Gennep, Amsterdam, 2002. *Nvdr*]
4. E. Eakin, 'What Is The Next Big Idea? Buzz is growing for "Empire"', in *The New York Times*, 7 July 2001; M. Elliott, 'The wrong side of the barricades', in *Time*, 23 July 2001.
5. E. Vulliamy, 'Empire hits back', in *The Observer*, 15 juli 2001.
6. N. Klein, 'Squatters in white overalls', in *The Guardian*, 8 juni 2001.
7. Interview in *Il Manifesto*, 3 augustus 2001. Zie ook 'From the multitudes of Europe, rising up against the Empire and marching to Genoa (19-20 July 2001)', 29 mei 2001, www.qwerg.com/tutebianche/it/, blz. 3.
8. Er bestaat een uitstekend verslag over deze periode bij P. Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943-1988*, Harmondsworth: Penguin: 1990. Voor een algemene geschiedenis van deze onrust zie: C. Harman, *The Fire Last Time*, Londen: Bookmarks Press, 1988.
9. Voor een zeer scherpe analyse van de mislukking van de Italiaanse linkerzijde in deze periode zie T. Abse, 'Judging the PCI', in *New Left Review*, (I) 153, 1985.
10. *Ibidem*, blz. 25.
11. Ginsborg, *History of Contemporary Italy*, blz. 320-322.
12. Zie C. Harman, 'The crisis of the European revolutionary left', in *International Socialism*, 2.4 (1979).
13. Ginsborg, a. w., blz. 382.
14. Een verzameling van hedendaagse documenten die grotendeels sympathiek staan tegenover de beweging kan men vinden in *Red Notes, Italy 1977-8: 'Living with an Earthquake'*, Londen 1978.
15. T. Abse, 'Judging the PCI', in *New Left Review*, 1985, 153, blz. 30.
16. Er bestaat een nuttige studie van zijn werken in deze periode bij S. Wright, 'Negri's class analysis: Italian autonomist theory in the seventies', in *Reconstruction* 8, 1996. Negri was voordien een leidend lid van de organisatie *Potere Operaio* geweest die volgens leninistische principes was georganiseerd. Een meerderheid van de leden sloot aan bij de opkomende autonomistische beweging.

17. Zie bij voorbeeld M. Tronti, 'Workers and capital', in Conference of Socialist Economists, *The Labour Process and Class Strategies*, Londen: CES, 1976.
18. Geciteerd in Wright, 'Negri's class analysis'.
19. Abse, 'Judging the PCI', blz. 30.
20. Geciteerd in J. Fuller, 'The new "workerism": The politics of the Italian autonomists', in *International Socialism*, 2.8 (1980), blz. 121. Deze uitstekende kritiek verdient vandaag opnieuw gelezen te worden.
21. Voor een duidelijk verslag van het verschil in uitbuiting en onderdrukking ondergaan door bij voorbeeld de werklozen, zie E. O. Wright, 'The class analysis of poverty', in E. O. Wright, *Interrogating Inequality*, Londen: Verso, 1994.
22. A. Negri, *Marx beyond Marx*, South Hadley MA: Bergin & Garvey, 1984, blz. 17.
23. Abse, 'Judging te PCI', blz. 35.
24. Negri keerde in 1997 naar Italië terug om zijn gevangenisstraf uit te zitten. Die zit hij onder nogal gunstige omstandigheden uit: hij mag nu in zijn appartement in Rome leven, maar hij moet zich tussen 7 en 19 uur melden. (Het belet hem niet om overal in Italië aan universiteiten lezingen te geven, nvdv.)
25. J. Fleming, voorwoord van de redacteur, Negri, *Marx beyond Marx*, blz. vii.
26. Negri, *Marx beyond Marx*, blz. 19, 56, 94.
27. Ironisch genoeg en gezien de andere meningsverschillen, was dit zowel de mening van E. P. Thompson als van Althusser: zie Althusser, voorwoord bij G. Duménil, *Le concept de loi économique dans 'Le Capital'*, Parijs: F. Maspero, 1978, en E. P. Thompson, *The Poverty of Theory and Other Essays*, Londen: Merlin Press, 1978, blz. 251-255.
28. Zie V. S. Vygodsky, *The Story of a Great Discovery*, Turnbridge Wells: Abacus Press, 1974; R. Rosdolsky, *The Making of Marx's Capital*, Londen: Pluto Press, 1977; J. Bidet, *Que faire du capital?*, Parijs: Klincksieck 1985.
29. Negri, *Marx beyond Marx*, blz. 17.
30. Ibid., blz. 91, 101.
31. Voor een gesofistikeerde versie van de *wage-push*-theorie, zie P. Armstrong e. a.
32. Negri, *Marx beyond Marx*, blz. 131.
33. K. Marx, *Capital*, Harmondsworth: Pelican, 1976, blz. 770. (MEW. 23, p. 648)
34. Negri, *Marx beyond Marx*, blz. 69.
35. K. Marx en F. Engels, *Collected Works*, deel 24, Londen: Lawrence & Wishart, 1989, blz. 81. (MEW. 19, p. 15; cursivering door Marx)
36. Negri, *Marx beyond Marx*, blz. 100-101.
37. Ibidem, blz. 138, 40.
38. Ibidem, blz. 27, 25.
39. Ibidem, blz. 188.
40. Ibidem, blz. xvi.
41. Ibidem, blz. 172.
42. Ibidem, blz. xvi.
43. Ibidem, blz. 14.
44. Zie M. Foucault, *Discipline and Punish*, Londen: Allen Lane, 1977, en *Power-Knowledge*, Brighton: Harvester Press, 1980.
45. Geciteerd in Wright, 'Negri's class analysis'.
46. T. Cliff, 'The balance of class forces in recent years', in *International Socialism*, 2.6 (1979).
47. Geciteerd in Wright, 'Negri's class analysis'.
48. Spinoza, *Ethics*, I App., *Works of Spinoza*, 2 delen, New York: Dover Press, 1955, II, blz. 78.
49. Dit argument is verder ontwikkeld in A. Callinicos, *Is There a Future for Marxism?*, Londen: Humanities Press, 1982, dat in antwoord op de "crisis van het marxisme" werd geschreven, en waarvan Negri's geschriften uit de jaren zeventig een symptoom waren.
50. Zie voor hetgeen Robert Brenner de "aanbodtheorieën" van de crisis noemt, C. Harman, *Explaining the Crisis. A Marxist Re-Appraisal*, Londen: Bookmarks Press, 1984, blz. 123-126, en Brenner, 'Uneven development and the long downturn', in *New Left Review*, 1998, II, 229.
51. Zie A. Callinicos, *Making History*, Cambridge: Polity Press, 1987.
52. Negri, *Marx beyond Marx*, blz. 56-57.
53. Zie M. Hardt, 'Translator's foreword', in A. Negri, *The Savage Anomaly*, Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1991. Negri ontleent de idee van de *multitude* aan Spinoza's politieke geschriften, waarin het concept een veel meer ambivalente rol speelt dan Negri graag wil toegeven. Zie E. Balibar, *Spinoza and Politics*, Londen: Verso, 1998.
54. A. Negri, *Le pouvoir constituant. Essai sur les alternatives de la modernité*, Parijs: PUF, 1997, blz. 429, 435.
55. Ibidem, blz. 401.
56. Ibidem, blz. 37, 40. Bij het verwijzen naar Foucaults *History of Sexuality* ignoreert Negri de significante verschillen tussen het eerste deel, dat in 1976 verscheen, en het tweede en derde deel, die kort voor het overlijden van de auteur in 1984 verschenen.
57. Deleuzes *Foucault*, Parijs: Minuit, 1986, die Negri citeert om zijn interpretatie van Foucault te ondersteunen, is in feite een herschrijving van Foucaults denken op basis van Deleuzes eigen kenmerkende ontologie van het leven en het verlangen. Voor een kritische discussie van Deleuzes en Foucaults behandeling van het verzet, zie A. Callinicos, *Against Postmodernism. A Marxist Critique*, Cambridge: Polity Press, 1989, blz. 80-87.
58. G. Deleuze en F. Guattari, *Mille plateaux*, Parijs: Minuit, 1980, blz. 512, 510, 583. Deleuze en Guattari ontwikkelen een erg complexe theorie van de sociale en psychische dimensies van de territorialisering en de deterritorialisering in het eerste deel van *Capitalisme et schizophrénie, L'Anti-Oedipe*, Parijs: Minuit, 1972. Deleuze is ook de auteur van een belangrijke studie over Spinoza, *Spinoza et le problème de l'expression*, Parijs: Minuit, 1968, die Negri's eigen behandeling van dezelfde filosoof in *The Savage Anomaly* sterk heeft beïnvloed. Voor antihegeliaanse marxisten heeft Spinoza de neiging als een alternatief

- referentiepunt voor Hegel te zijn: deze tendens, die reeds bij Althusser te zien is, werd door zijn leerling Pierre Macherey in *Hegel ou Spinoza?*, Parijs, 1979 tot in het extreme doorgevoerd. Hoewel hij in geen enkel opzicht een althusseriaan is, is Negri op consistente wijze vijandig ten aanzien van zowel Hegel als de dialectiek, een houding die hij deelt samen met Deleuze en Foucault.
59. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 423, noot 23.
 60. D. Bensaïd, *Résistances. Essai de topologie générale*, Parijs: Fayard, 2001, blz. 212.
 61. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 31-32. Over de hyperglobaliseerders, zie D. Held e. a., *Global Transformations*, Cambridge: Polity Press, 1999, hoofdstuk 1.
 62. Hardt en Negri, *Empire*, blz. xii-xiii.
 63. Voor een relatief ingewikkelde versie ervan, zie M. Castells, *The Rise of the Network Society*, Oxford: Basil Blackwell, 2000, 2de druk. Deleuzes rol in het promoten van de metafoer van de gedecentraliseerde netwerken wordt benadrukt in L. Boltanski en E. Chapiello, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Parijs: Gallimard, 1999, bij voorbeeld op blz. 220-221.
 64. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 43.
 65. Ibidem, blz. 23. Negri's begrip "biopolitiek" werd door *Ya Basta!* overgenomen om bij voorbeeld het gebruik van lichaamsbeschermers te bepleiten: "Het biopolitieke is een vorm van politiek die binnen het postdisciplinaire paradigma van de controle, de mogelijkheid van collectief optreden herstelt. Het gevaar ligt in het zich vergissen in het tijdperk en in het terugkeren naar de enige collectieve actie die we menen te kennen: het zich oog in oog tegenover elkaar opstellen, iets wat een bekend onderdeel van de oude conflictvorm is. De opgevolde pakken om de lichamen van de kameraden te beschermen betekenen daarentegen een overgang naar een andere politieke grammatica." Judit Revel, geciteerd in 'Changing the world (one bridge at a time)? Ya Basta after Prague', www.geocities.com/swervedc/ybasta.html, blz. 3
 66. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 180, hoofdstuk 3.5.
 67. Ibidem, blz. 43, 259. Over de disciplinaire maatschappij zie hoofdstuk 3.2
 68. Ibidem, blz. 268-269.
 69. Tronti, 'Workers and capital', blz. 104.
 70. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 52.
 71. Ibidem, blz. 409.
 72. Ibidem, blz. 364, 365, 385, 387. Zie ook hoofdstukken 4.1. en 4.2.
 73. Ibidem, blz. 360, 469 noot 13. Vergelijk Deleuze, *Foucault*, blz. 95, 96.
 74. Een nuttige kritiek, hoewel van een overdreven orthodox trotskistisch standpunt, kan men vinden in J. Chingo en G. Dongo, 'Empire or imperialism?', in *International Strategy*, 1, 2001, ook beschikbaar op www.ft.org.ar/estrategia
 75. Hardt en Negri, *Empire*, hoofdstuk 3.1.
 76. Zie het symposium over Brenner in *Historical Materialism*, 4 en 5, 1999.
 77. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 9, 190.
 78. Bij voorbeeld: "De radicale kwalitatieve omslag zou eerder in termen van soevereiniteit moeten worden erkend", M. Hardt en A. Negri, 'A possible democracy in the age of globalization', te verschijnen in het Frans in *Contretemps* (ik dank Daniel Bensaïd voor het verstrekken van een kopie).
 79. Zie Hardt en Negri, *Empire*, hoofdstuk 1.1. De invloedrijkste moderne behandeling van de soevereiniteit is van Carl Schmitt, de rechtse theoreticus uit Weimar Duitsland. Zie speciaal zijn *Political Theology. Four Chapters On the Concept of Sovereignty*, Cambridge MA: The MIT Press, 1985. Negri's *Le pouvoir constituant* is tot op zekere hoogte zijn alternatieve theorie van de soevereiniteit voor die van Schmitt.
 80. Zie A. Callinicos e. a., *Marxism and the New Imperialism*, Londen: Bookmarks Press, 1994; G. Achcar, 'The strategic triad: USA, China, Russia', in T. Ali (red.) *Masters of the Universe? NATO's Balkan Crusade*, Londen: Verso, 2000; A. Callinicos, *Against the Third Way*, Cambridge: Polity Press, 2001, hoofdstuk 3.
 81. M. Leonard, 'The Left should love globalization', in *The New Statesman*, 28 mei 2001, blz. 36.
 82. Ibidem, blz. 37.
 83. K. M. Campbell, D. J. Mitchell, 'Crisis in the Taiwan Strait?', in *Foreign Affairs*, juli/augustus, 2001, blz. 1.
 84. *The Guardian*, 31 juli 2001.
 85. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 52.
 86. Ibidem, blz. 400-406.
 87. Ibidem, blz. 54, 56, 57.
 88. Ibidem, blz. 58-59.
 89. Titel van een paper gegeven (*in absentia*) aan de conferentie over 'Towards a politics of truth: The retrieval of Lenin', Kulturwissenschaftliches Institut NRW, Essen, 3 februari 2001.
 90. D. Bensaïd, *Les irréductibles. Théorèmes de la résistance à l'air du temps*, Parijs: Textuel, 2001, blz. 20.
 91. Hardt en Negri, *Empire*, blz. 212, 213, 396. De referentie geldt voor Sint Augustinus' twee steden, nl. de goddelijke en de aardse. Dit is één van de passages waar Hardt en Negri analogieën trekken tussen de hedendaagse multitudes en de vroege of egalitaire versies van het christendom. *Empire* besluit door Sint Franciscus van Assisië als model voor "het toekomstige leven van het communistisch militantendom" aan te bieden. Ibidem, blz. 413.
 92. Ibidem, blz. 422, noot 17, 143-145.
 93. A. Negri, 'L' "Empire", stade suprême de l'impérialisme', in *Le Monde diplomatique*, januari 2001, blz. 3.
 94. Opmerkingen tijdens een telefonische discussie aan de in noot 88 hierboven geciteerde Lenin-conferentie.

95. Geciteerd in Wright, 'Negri's class analysis'.
96. Interview in *La Repubblica*, 3 augustus 2001.
97. 'Why are white overalls slandered by people who call themselves anarchists?', 8 juli 2001, www.italy.indymedia.org, blz. 8.
98. Interview in *La Repubblica*, 3 augustus 2001.
99. Interview in *Il Manifesto*, 3 augustus 2001.

AANKONDIGING

De Volkshogeschool Brugge organiseert, met ondersteuning van IMAVO vzw, een driedelige lezingenreeks over:

Freuds visie op seksualiteit

In deze lezingenreeks staat Freuds "Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit" (1905) centraal. Dit bijna honderdjarige werk vormt nog steeds een belangrijke insteek voor een ruimere visie op de menselijke seksualiteit. In elke sessie wordt een verhandeling van Freud besproken. De eerste verhandeling handelt over seksuele afwijkingen, over perversies en inversies, over anale seks, masochisme en sadisme ... dus over niets wat de mens vreemd is. Is Freud wel de verdediger van de "ene, ware seksualiteit": de heterofiele, genitale coïtus? De infantiele seksualiteit vormt het thema van de tweede verhandeling. Kent een kind al zinnelijk-genitale seksuele neigingen, of is de kinderlijke seksualiteit enkel van tedere aard? Welke wijzingen grijpen er op seksueel vlak in de puberteit plaats? Dat is het thema van de derde verhandeling. Wat is volgens Freud de rol van chemische stoffen in de seksualiteit? Kan men een onderscheid maken tussen mannelijke en vrouwelijke seksualiteit?

Inleider: Guy Quintelier, filosoof en coördinator van IMAVO vzw

Data: 3 avonden: maandag 22, vrijdag 26 en maandag 29 september 2003 vanaf 19u30.

Plaats: De Volkshogeschool, Baliestraat 58 te 8000 Brugge

Nodig: Om organisatorische redenen is het nuttig zich 14 dagen op voorhand in te schrijven. Dit kan telefonisch gebeuren op het nr 050/33.01.12